

A Qualitative Content Analysis of Ibn Hishām's Reports concerning the Prophet's encountering with the Verbal Opposition in Medina

Paria Karbasian¹ , Zahra Sarafi² , Hamidreza Motahari³

¹ Ph.D., Student, Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Alzahra University, Tehran, Iran (**Corresponding author**). pariakarbasian@gmail.com

² Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran. sarfi@alzahra.ac.ir

³ Assistant Professor, Department of Ahl al-Bayt (AS), Research Institute for History and Ahl al-Bayt (AS), Research Institute for Islamic Sciences and Culture, Qom, Iran. h.motahari@isca.ac.ir

Abstract

One of the essential requirements for appreciating the early Islamic history is the study of opposition faced by the Prophet Mohammad (PBUH) during the Medinan period and his modes of response. This study specifically examines verbal opposition to the Prophet (PBUH) in Medina, as recorded in Sirah Ibn Hishām, and presents its findings through the method of qualitative content analysis. It seeks to answer the question on how the Prophet Moḥammad (PBUH) dealt with the verbal opposition expressed by the Muslims, People of the Book, and even the polytheists being under his sovereignty. The findings reveal that the verbal opposition during the Medinan period falls into the five categories: first, defying the Prophet's commands, such as the opposition of some Muslims towards the Prophet's decision in signing the Treaty of Ḥudaybiyah; second, insult and mockery, such as Battle of the Trench when Mu'tab ibn Qoshayr sarcastically derided the Prophet's promises while mocking the Muslims' plight; third, attempts to nullify the Prophet's orders, such as Umar ibn al-Khaṭṭāb's resistance to adhering to the treaty of Ḥudaybiyah; fourth, complaints about officials, such as Refā' ibn Zaid's complaint regarding Zaid ibn Ḥāritha's killing of tribesmen and seizure of their families and property; and the fifth, supporting traitors, exemplified by Abū 'Afak and 'Aṣmā' bent e-Marwān, who satirized the Prophet (PBUH) and overtly showing hostility after the killing of Hareth ibn Sovayd ibn Samet. Within the category of defiance, two core themes emerge: rejection of military orders—the most frequent type of opposition, as in Sa'd ibn Ma'adh's objection to taking prisoners at Badr—and contesting the prophet's decisions about the war booty, as Anṣār's protest over the

---

Cite this article: Karbasian, P., Sarafi, Z. & Motahari, H.R. (2025). A Qualitative Content Analysis of Ibn Hishām's Reports concerning the Prophet's encountering with the Verbal Opposition in Medina. *History of Islam*, 26(2), p. 7-30. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2025.71033.2442>

Received: 17 February 2025

Received in revised form: 25 April 2025

Accepted: 5 May 2025

Available online: 1 July 2025

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

distribution of spoils at Ḥunayn battle. Similarly, insult and mockery includes two subthemes: insults directed at the Prophet (PBUH) and mockery of the Muslims. The Prophet's (PBUH) responses reflected his adherence to the principles such as the social rights, unity and cohesion, freedom of choice and expression, justice, respect for the sanctity of Muslim lives and honor, and commitment to the political treaties. The most frequent response was the forbearance and leniency, such as his initial patience toward the taunts of the Bani Qaynqā' or toward Zaid ibn Luṣayt, who mocked the Prophet (PBUH) after he lost his camel on the return from Tabūk; in both cases, the Prophet refrained from harsh retaliation and thereby left room for repentance and reintegration. Other modes of response, in descending order of frequency, included persuasion of opponents (e.g., convincing skeptics of the Ḥudaybiyah treaty, acceptance of suggestions (e.g., agreeing with the Anṣār not to hand over Medinan dates to the Ghatafān during the Trench), redress and compensation (e.g., sending 'Alī (PBUH) to make amends for Zaid ibn Ḥāritha's actions against the Jadhīma tribe), and finally punishment, verbal or physical (e.g., the execution orders against Abū 'Afak and 'Aṣmā' for inflammatory poetry against the Muslims). Overall, the reports demonstrate that the Prophet (PBUH) sought to minimize unnecessary conflicts by employing rational, strategic, and flexible methods—balancing principles with pragmatism—in order to preserve social cohesion and advance the divine mission with minimal cost to the community. Moreover, he distinguished between opposition directed at himself as Moḥammad ibn Abdullah (PBUH), a member of society, and opposition to his position as Prophet and political leader of the Muslim community: while he tolerated personal slights with patience, he did not tolerate challenges to the position of prophethood and the governance of the Islamic polity.

Keywords: verbal opposition, Prophet's sīrah, governance, qualitative content analysis, Sīrah Ibn Hishām, Medina.

تحليل نوعي لمحتوى روايات ابن هشام عن مواجهة النبي (ص) لمعارضة الخطاب في المدينة

بريا كرباسيان^١، زهراء صرفي^٢، حميدرضا مطهري^٣

^١ طالبة مرحلة الدكتوراه، قسم علوم القرآن والحديث، كلية إلهيات، جامعة الزهراء، طهران، إيران (الكتابة المسؤولة).
pariakarbasian@gmail.com
^٢ أستاذة مساعدة، قسم علوم القرآن والحديث، كلية إلهيات، جامعة الزهراء، طهران، إيران. sarfi@alzahra.ac.ir
^٣ أستاذ مشارك، قسم سيرة أهل البيت (ع)، معهد تاريخ وسيرة أهل البيت (ع)، معهد العلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران.
h.motahari@isca.ac.ir

الملخص

من أساسيات فهم تاريخ صدر الإسلام دراسة معارضة بعض الأفراد أو الجماعات للنبي (ص) خلال الفترة المدنية وكيفية تعاملهم معها. تحاول هذه الدراسة استخلاص الاعتراضات اللفظية من أهل المدينة المنورة على وجه التحديد، بالاعتماد على كتاب "سيرة ابن هشام"، وتقديمها في إطار منهج التحليل النوعي للمحتوى، والإجابة على سؤال كيف واجه النبي محمد (ص) الاعتراضات اللفظية من أهل حكمه من المسلمين وأهل الكتاب وحتى المشركين. وتشير نتائج هذه الدراسة إلى أن أنواع المعارضة الكلامية لرسول الله (ص) في العصر المدني تندرج تحت خمسة أقسام: "رفض أمر رسول الله (ص)" كمعارضة بعض المسلمين لقرار رسول الله (ص) بشأن صلح الحديبية وتوقيع معاهدة الصلح، و"السب والسخرية" كموقعة الخندق حيث أمر رسول الله (ص) ألا يترك أحد رسالته؛ ولكن متعب بن قشير، بهدف إضعاف معنويات المسلمين قال بسخرية واستهزاء بين الجيش: "لقد وعد محمد بكنز كسرى" ولكن الآن لا نستطيع حتى الذهاب إلى المرحاض، "محاولة إبطال أمر رسول الله (ص)" مثل مواقف عمر بن الخطاب في إبطال أمر رسول الله (ص) بالالتزام بأحكام صلح الحديبية، "الشكوى من تصرفات العملاء" مثل شكوى رفاعة بن زيد من تصرفات زيد بن حارثة الذي قتل عدداً من رجال القبيلة واستولى على نسائهم وأولادهم وأموالهم و"مناصرة الخونة" كمناصرة أبي عفك وأسماء بنت مروان اللذان بعد مقتل الحارث بن سويد بن الصامت كشفا عن نفاقهما ونظما قصائد في ذم النبي (ص). يتضمن رفض أمر رسول الله (ص) موضوعين أساسيين: "رفض أمر عسكري" الذي لاقى أشد الاعتراضات، كمعارضة سعد بن معاذ لأسره في غزوة بدر، و"عدم قبول قرار رسول الله صلى الله عليه وسلم بشأن الغنائم" كمعارضة الأنصار لتقسيم غنائم غزوة حنين. أما السب والاستهزاء، فيتضمن موضوعين أساسيين: "الإساءة إلى شخص رسول الله (ص)" و"سب المسلمين والاستهزاء بهم". وفي مواجهة هذه المعارضات، كان رسول الله (ص) مع اهتمامه ببعض المبادئ والتمسك بها، مثل الحقوق الاجتماعية، والوحدة والتكامل الاجتماعي، وحق الاختيار وحرية التعبير، والعدالة، وأهمية قيمة شرف ودماء المسلمين، فضلاً عن احترام المواثيق السياسية، إلا أنه كان يتصرف بطريقة جعلت تكرر "العفو والتسامح" هو الأكثر شيوعاً. كما

استناداً إلى هذه المقالة: كرباسيان، برياء؛ صرفي، زهراء؛ مطهري، حميدرضا (٢٠٢٥). تحليل نوعي لمحتوى روايات ابن هشام عن مواجهة النبي (ص) لمعارضة الخطاب في المدينة. تاريخ الإسلام، ٢٤(٢)، ص ٧-٣٠. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2025.71033.2442>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

تصرف في البداية بتسامح و عفو تجاه تباهي يهود بني قينقاع وإهانتهم لرسول الله صلى الله عليه وسلم، بل ودعوتهم للحرب. كذلك في حادثة سخرية زيد بن لسيت، الذي بعد فقدان ناقة النبي (ص) في غزوة تبوك، بدأ يتكلم ساخراً بأن محمداً لا يعرف مكان ناقته؛ ولكن رسول الله (ص) أراه المكان، وامتنع عن معاملته القاسية ولم يذكر اسمه حتى، ممهداً بذلك الطريق لتوبته وعودته إلى المجتمع الإسلامي، وهو في حد ذاته أحد سبل الحفاظ على التماسك الاجتماعي. وبعد العفو والتسامح، يأتي بالترتيب "إقناع الخصم" كإقناع خصوم صلح الحديبية، و"القبول" كقبول كلام الأنصار في عدم إعطاء غطفان تمر المدينة في غزوة الخندق، و"التقريب والتعويض" كإرسال أمير المؤمنين (ع) للتعويض عن خطأ زيد بن حارثة في التعامل مع قبيلة الجذم، وسلوك خالد بن الوليد في التعامل مع قبيلة بني الجذام، وأخيراً "الجزاء (اللفظي والعملي)" مثل أن أمر بقتل أبي عفك وأسماء لإهانتها المسلمين، كان من الأساليب النبيلة في مواجهة الخصوم. وبحسب ما ورد في هذا البحث فإن رسول الله (ص) سعى إلى منع الخلافات غير الضرورية في المجتمع باستخدام الأساليب اللطيفة والمناسبة مثل العفو والتسامح والإقناع والقبول والاعتبار والتعويض، من أجل إيصال المجتمع إلى هدفه الإلهي بأقل تكلفة. وفي مواجهة المعارضة والاحتجاجات، كان يحاول حل الصراعات القائمة بأقل ضرر على المجتمع، من خلال استخدام الأساليب العقلانية والاستراتيجية، وتحديد الأولويات المنطقية، والاعتماد على روح مرنة، والتعرف على بنية المجتمع والعقبات التي تواجهه وتحليلها. حتى في تعامله مع المعارضين، كان يُفرّق بين معارضة محمد بن عبد الله (ص) كفر في المجتمع، وبين شخصية رسول الله (ص) نبياً أو حاكماً للمجتمع الإسلامي. كان يتسامح مع تصرفات بعض الأفراد غير اللائقة تجاهه، ولكنه لم يكن يتسامح مع معارضة مقام النبوة وحكم المجتمع الإسلامي.

الكلمات المفتاحية: معارضة الخطاب، حياة رسول الله (ص)، الحكومة، التحليل النوعي للمحتوى، كتاب سيرة ابن

هشام، المدينة.

است. رسول خدا(ص) در برابر این مخالفت‌ها ضمن توجه و پابندی به برخی اصول مانند حقوق اجتماعی، وحدت و همگرایی اجتماعی، حق انتخاب و آزادی بیان و عدالت و اهمیت و ارزش آبرو و خون مسلمانان و نیز احترام به معاهدات سیاسی، به گونه‌ای رفتار می‌کردند که بسامد، «گذشت و مدارا» حائز بیشترین فراوانی بوده است، چنانکه در ابتدا در برابر رجز خوانی یهودیان بنی قینقاع و توهین آنها به شخص رسول خدا(ص) و حتی دعوت به جنگ، با گذشت و مدارا رفتار کرد. همچنین در ماجرای تمسخر زید بن لصبیت که پس از گم شدن شتر پیامبر(ص) در هنگام بازگشت از غزوه تبوک، سخن به طعنه گشوده بود که محمد جای شترش را نمی‌داند؛ اما رسول خدا(ص) ضمن نشان دادن جای آن، از برخورد تند با او خودداری کرد و حتی نام او را بر زبان نیاورد و بدین‌سان زمینه توبه و بازگشت او به جمع مسلمانان را فراهم آورد که خود یکی از راهکارهای حفظ انسجام اجتماعی است. پس از گذشت و مدارا، به ترتیب «اقناع مخالف» مانند قانع کردن مخالفان صلح حدیبیه، «پذیرش» مانند پذیرفتن سخن انصار درباره ندادن خرمای مدینه به غضفان در غزوه خندق، «رسیدگی و جبران» مانند فرستادن امیرالمؤمنین(ع) برای جبران خطای صورت گرفته توسط زید بن حارثه در برخورد با قبیله جذام و رفتار خالد بن ولید در برخورد با قبیله بنی جذیمه و در آخر «تنبیه (کلامی و عملی)» مانند دستور کشتن ابو عفک و عصماء به دلیل توهین به مسلمانان، از شیوه‌های مواجهه آن بزرگوار با مخالفان بوده است. با توجه به گزارش‌های این تحقیق، رسول خدا(ص) با به کار بستن شیوه‌های ملایم و مناسب از قبیل گذشت و مدارا، اقناع، پذیرش و رسیدگی و جبران، تلاش می‌نمود از بروز اختلافات غیرضروری در جامعه جلوگیری کند، تا جامعه را با هزینه‌های کمتری به هدف الهی خویش برساند. ایشان در مواجهه با مخالفت‌ها و اعتراضات، با به‌کارگیری روش‌های عقلانی و استراتژیک، اولویت‌بندی منطقی، استعانت از روحیه انعطاف‌پذیر و شناخت و تحلیل ساختار جامعه و موانع پیش‌رو، سعی می‌نمود با کمترین آسیب به جامعه، تعارض‌های موجود را حل و فصل نماید. ایشان حتی در برخورد با مخالفان، بین مخالفت با شخص محمد بن عبدالله(ص) به عنوان فردی در جامعه و شخصیت رسول خدا(ص) به عنوان پیامبر(ص) یا حاکم جامعه اسلامی فرق می‌گذاشتند و با رفتارهای نامناسب برخی افراد با شخص خود، مدارا کرده، ولی مخالفت با جایگاه نبوت و حاکمیت جامعه اسلامی را بر نمی‌تافتند.

کلیدواژه‌ها: مخالفت‌گفتاری، سیره رسول خدا(ص)، حکومت، تحلیل محتوای کیفی، کتاب «سیره ابن هشام»،

مدینه.

۱. مقدمه

همه حکومت‌های بشری حتی آن‌هایی که با الهام از وحی اداره شده‌اند، در مواردی با مخالفت‌هایی از سوی مردم مواجه بوده‌اند. مهم‌ترین مسئله‌ای که در این میان اهمیت دارد، شیوه مواجهه و برون‌رفت از این مخالفت‌هاست؛ به طوری که جامعه از مسیر دستیابی به اهدافش جا نماند. وجود الگوی مناسب برای برخورد با مخالفت‌ها، کمک می‌کند تا به جای اینکه جامعه با سردرگمی، نیروی زیادی را برای حل و فصل مسائل پیش‌رو صرف کند، با استفاده از الگوی مناسب، هرچه سریع‌تر و با کمترین آسیب‌ها و هزینه‌ها، به حالت تعادل و آرامش قبلی خود بازگردد. از آنجایی که پیامبر خاتم (ص) الگویی شایسته برای باورمندان ایشان است، آگاهی از روش‌های مواجهه پیامبر (ص) به عنوان مؤسس جامعه اسلامی با این مخالفت‌ها، می‌تواند قابل استفاده باشد. در این راستا، قابل ذکر است که کشف شیوه مواجهه پیامبر خاتم (ص) با مخالفت‌ها و دست یافتن به الگو میسر نخواهد شد، مگر با شناخت صحیح مخالفت‌های صورت گرفته در جامعه اسلامی عصر نبوی و از آن جهت که شرایط شکل‌گیری نظام اسلامی در مدینه پدید آمد و تأسیس حکومت اسلامی توسط پیامبر (ص) با ورود ایشان به این شهر بوده است. پژوهش پیش‌رو درصدد است به این پرسش که شیوه مواجهه رسول خدا (ص) با مخالفت‌های گفتاری مدنی چیست؟ با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و تنها از زاویه انواع مخالفت‌ها پاسخ دهد. منظور از مخالفت گفتاری، هرگونه مخالفت با نظر و تصمیم رسول خدا (ص) یا با عمال حکومت در مورد مسائل حکومتی و در قالب گفتار می‌باشد و محدوده آن، دوران حکومت نبی اکرم (ص) (۱-۱۱ق) است. جامعه معترضین مورد بررسی در این پژوهش، تمام جامعه تحت فرمان حکومت پیامبر (ص) اعم از مسلمانان و غیرمسلمانان و سایر گروه‌هایی است که به واسطه پیمان یا به هر نحو دیگری، متعهد به رعایت قوانین حکومت نبوی بودند. بر این اساس، اقوام مورد بررسی در تحقیق پیش‌رو از منظر دینی، مسلمانان، منافقان، یهودیان و مشرکان می‌باشند. منبع اصلی این پژوهش سیره ابن هشام (م ۲۱۳-۲۱۸ ق) است و در تقسیم‌بندی انواع مخالفت، جلوه بیرونی مخالفت و چگونگی بروز و شکل ظاهری آن مورد توجه قرار گرفته است. این مقاله را مطالعه موردی بر روی یکی از قدیمی‌ترین منابع سیره نبوی و روش متفاوت به کار گرفته در آن یعنی «تحلیل محتوا» از تحقیق‌های گذشته متمایز می‌سازد. مقاله «سیره حکومتی پیامبر اسلام (ص)»، اثر جوانمهر^۱، کتاب «ویژگی‌های اخلاقی - رفتاری پیامبر اکرم (ص) در برخورد با منافقان، اهل کتاب (یهودیان و مسیحیان)» نوشته لهراسبی^۲، کتاب «رسول خدا (ص) و مدیریت تنش‌های مدینه» نوشته قاضی خانی^۳، مقاله «روش‌شناسی برخورد پیامبر (ص) با مشرکان و اهل کتاب» اثر عباس

۱. جوانمهر، سیره حکومتی پیامبر اسلام (ص)، ۱۳۸۳.

۲. لهراسبی، ویژگی‌های اخلاقی - رفتاری پیامبر اکرم (ص) در برخورد با منافقان، اهل کتاب، ۱۳۹۲.

۳. قاضی خانی، رسول خدا (ص) و مدیریت تنش‌های مدینه، ۱۳۹۵.

مقدم، مقاله «بررسی و نقد شبهات پیرامون برخورد پیامبر با شاعران یهود» اثر اسماعیلی^۲ از پژوهش‌های پیشین هستند که به برخی مخالفت‌های صورت گرفته با رسول خدا(ص) پرداخته‌اند. برخی از پژوهش‌های گذشته در مواردی به مطالعه موردی واقعه پرداخته و این روایات را در کنار دیگر وقایع مورد بررسی قرار نداده‌اند و یا با بررسی آیات قرآن، به انواع مخالفان پرداخته و با توجه به تکیه ایشان به قرآن کریم به عنوان منبع اصلی، عنایت خاصی به منابع تاریخی نشده است. گرچه برخی از پژوهش‌ها که تمرکز بیشتری بر روش برخورد پیامبر خاتم(ص) با مخالفان داشته‌اند، ناگزیر به مخالفت‌ها پرداخته‌اند؛ اما به دسته‌بندی انواع مخالفت‌ها به طور مبسوط عنایت ویژه‌ای نشده است. از دیگر تفاوت‌های پژوهش‌های پیشین با تحقیق پیش‌رو در این است که در غالب مطالعات گذشته، مخالفان و معترضان در سه دسته یهودیان، منافقان و مشرکان مورد بررسی قرار گرفته‌اند، در صورتی که در هر جامعه‌ای گروهی معتقد به حکومت وجود دارند که مخالفت ایشان از روی عناد و نفاق نیست و شیوه مواجهه حکومت با این گروه، نه تنها اهمیت کمتری نسبت به سایر معترضان ندارد، بلکه در بسیاری مواقع می‌تواند موجب قوت حکومت و راه‌گشا باشد. در تحقیق حاضر مخالفت‌ها و اعتراضاتی که از داخل جامعه مسلمین اتفاق افتاده، مورد بررسی قرار می‌گیرد و معترضینی که به هر طریق، پیمان‌نامه و... به نوعی تحت حکومت اسلام قرار گرفته‌اند، جامعه هدف می‌باشند. در تحقیق‌های پیشین، آثاری با روش تحلیل محتوا یافت نشد. در اکثر پژوهش‌های گذشته، اعتراضاتی که از بین جامعه مسلمانان باشد، مورد توجه نبوده و جامعه اسلامی به عنوان یکی از گروه‌های مهم و تاثیرگذار در مخالفت‌ها مورد بررسی قرار نگرفته است.

۲. مفاهیم پژوهش

۲-۱. مخالفت

«مخالفت» مصدر باب مفاعله از ریشه «خ ل ف» و به مفهوم ضدیت با دیگری دلالت دارد.^۳ دایره این پژوهش هرگونه مخالفت گفتاری است که علامتی از عدم قبول سخن، دستورات یا نظرات پیامبر اکرم(ص) و عمال حکومتی باشد.

۲-۲. تحلیل محتوا

تحلیل محتوا روشی برای یافتن خطوط اصلی اسناد به وسیله یافتن مضامین کوچک‌تر و پنهان

۱. عباس مقدم، روش‌شناسی برخورد پیامبر(ص) با مشرکان و اهل کتاب، ۱۳۸۹.

۲. اسماعیلی، بررسی و نقد شبهات پیرامون برخورد پیامبر با شاعران یهود، ۱۴۰۰.

۳. فراهیدی، العین، ۱۹۹۶م، ج ۴، ص ۱۷۹؛ فیروزآبادی، القاموس المحیط و القابوس الوسیط، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۱۳۶.

متن می‌باشد که چهار مرحله دارد: جمع‌آوری اطلاعات، کدگذاری، تجزیه و تحلیل کدها، و تفسیر نتایج.^۱

۳. روش پژوهش

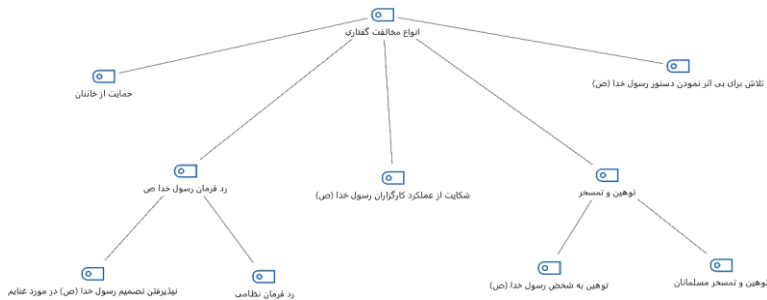
روش مورد استفاده در پژوهش پیش‌رو، تحلیل محتوای کیفی است که در نهایت به ارائه گزارش دسته‌بندی شده منجر خواهد شد و نرم‌افزار مورد استفاده MAXQDA است. در این پژوهش در گام اول کتاب سیره ابن هشام به طور کامل مورد مطالعه قرار گرفته و هر مخالفتی به صورت جداگانه مشخص شده است، در مواردی که مطلب نامفهوم بود و یا به هر علتی نیاز به بررسی بیشتر داشت، به سایر منابع سیره مراجعه شده است. در گام بعد، هر روایت که شامل مخالفتی بود، در یک سند جداگانه وارد نرم‌افزار شد. در حین مطالعه و مانوس شدن با متون، مضامین پایه‌ای حامل مخالفت، به مرور مشخص شده است. در این مرحله که انبوهی از مفاهیم و مضامین پیش‌رو بود، مضامین شبیه به هم در یک دسته جای گرفت. در مرحله بعد برخی مضامین که نیازمند مضمونی فراتر بودند، در دسته‌بندی جامع‌تری جای گرفتند. بدین ترتیب در پژوهش حاضر به واسطه شبکه‌ای از مضامین که برخی شامل مضامین سازمان‌دهنده و برخی بدون نیاز به مضمون واسطه بودند، کدگذاری انجام شد و براساس آن بحث و نتیجه‌گیری صورت گرفت.

۴. شبکه مضمونی مخالفت گفتاری

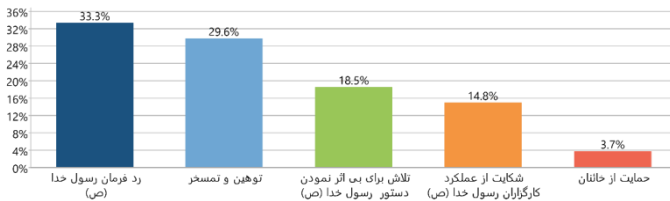
با مطالعه سیره ابن هشام، مخالفت‌های گفتاری با پیامبر اسلام (ص) حاوی ۵۴ مخالفت است و شیوه برخورد آن حضرت «گذشت»، «مدارا»، «اقتناع»، «پذیرش»، «رسیدگی و جبران»، «تنبیه کلامی» و «تنبیه عملی» بوده است. منظور از «گذشت» در این پژوهش آن رفتاری بوده که نبی اسلام (ص) طوری با مخالف برخورد نموده که گویا از ابتدا مخالفتی صورت نگرفته، برخورد خاصی با مخالفان نکرده و از موضوع عبور کرده است. البته موارد دیگری وجود دارند که گزارشی مبنی بر بروز رفتار خاصی از حضرت رسول (ص) ثبت نشده و ظاهراً رفتاری شبیه گذشت اتفاق افتاده است، اما در واقع سکوت پیامبر (ص) به جهت گذشت و عبور کامل از مسأله نبوده است و شاید گذشت قلبی اتفاق نیفتاده است، ولی بنا بر صلاحدید آن حضرت، رفتار قهرآمیز و یا حتی نصیحت کلامی نیز اتفاق نیفتاده است، از این موارد با عنوان مدارا یاد شده است. در برخی موارد با وجود اینکه پذیرش صورت نگرفته، با بی‌اعتنایی نیز از آن عبور نکرده است، بلکه با نصیحت یا راضی کردن مخالف، سعی در اقناع ایشان داشته است که این موارد تحت عنوان «اقتناع» قرار گرفته‌اند. مقصود از «رسیدگی و جبران»، بررسی موضوع و اقدام برای جبران

۱. باردن، تحلیل محتوا، ۱۳۷۵، ص ۲۲.

خطای خاطی می‌باشد و منظور از «تنبیه»، عتاب، خطاب و بروز رفتار تنیدی از سوی رسول خدا(ص) است که به دو صورت «تنبیه عملی» و «تنبیه کلامی» دسته‌بندی شده است. در برخی مواقع رفتار آن جناب تلفیقی از چند برخورد بوده است؛ اما به جهت قرار گرفتن در دسته‌بندی‌های شیوه مواجهه، آخرین و یا بارزترین رفتاری که ایشان بروز داده، به عنوان برخورد شاخص، مورد توجه پژوهش قرار گرفته است. شاخص‌ترین موارد اینگونه مخالفت‌ها در پنج دسته که از طریق استقراء حاصل شده، در دو نمودار زیر آمده است.

نمودار ۱- انواع مخالفت گفتاری

نمودار ۲- انواع مخالفت گفتاری

۴-۱. رد فرمان رسول خدا(ص)

رد فرمان رسول خدا(ص) که تقریباً ۳۳ درصد از مخالفت‌ها را به خود اختصاص داده، شامل دو مضمون پایه‌ای «رد فرمان نظامی» و «نپذیرفتن تصمیم رسول خدا(ص) در مورد غنایم جنگی» است.

۴-۱-۱. رد فرمان نظامی

بر پایه مطالعه صورت گرفته، بیشترین مخالفت گفتاری با پیامبر خاتم(ص)، در موقعیت نپذیرفتن فرمانی از فرمان‌های نظامی ایشان رخ داده است. ایشان در هیچ‌یک از این نوع مخالفت‌ها رفتار تنیدی نداشته و روش برخورد ایشان با معترضان، گذشت و مدارا (پنج مورد)^۱، اقصاع (سه مورد)^۲ و

۱. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۶۲۳-۶۲۵، ۶۵؛ طبری، تاریخ الامم والملوک، ج ۲، ص ۴۵۰.

۲. طبری، تاریخ الامم والملوک، ۱۸۷۹، ج ۳، ص ۴۱؛ ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۳۲۳، ۳۱۷.

پذیرش^۱ (دو مورد) بوده است. رد فرمان نظامی، شامل مخالفت‌هایی است که در موقعیت جنگی روی داده و به جز یک مورد که درباره خروج از شهر مدینه برای جنگ احد می‌باشد، مابقی، مخالفت با فرمان صریح نبی اکرم(ص) بوده است. ابتدا به بیان موردی که مخالفت با فرمان صریح نبوده، پرداخته می‌شود و سپس نمونه‌های دیگر بیان خواهد شد. در جنگ احد که مخالفت در فضای مشورت‌گونه رخ داده است، رسول خدا(ص) موافق خروج از شهر نبود، اما تعداد موافقان خروج از شهر بیشتر بود. آن حضرت بنا به رأی اکثریت، دستور مهیاء شدن برای خروج از شهر را داد.^۲ مخالفت رسول خدا(ص) برای خروج از مدینه و اصرار زیاد برخی در مخالفت با نظر آن حضرت را غیر از اینکه در گزارشات تاریخی می‌توان دید، از پشیمانی مخالفان نیز می‌توان متوجه شد: عده‌ای که با نظر رسول خدا(ص) مخالفت کردند، زمانی که آن بزرگوار برای پوشیدن زره رفتند، پشیمان شده و گفتند: ما نباید با پیامبر خدا(ص) مخالفت می‌کردیم و او را مجبور به انجام کاری می‌کردیم که راضی نبود، لذا وقتی آن حضرت بازگشت، از کرده خویش اظهار پشیمانی نمودند و اظهار داشتند، حاضرند طبق میل رسول خدا(ص) عمل کنند؛ اما آن حضرت فرمود: اگر پیغمبران لباس جنگ بپوشند، بر آن‌ها سزاوار نیست تا جنگ نکردند از تن بیرون کنند.^۳ گرچه ممکن است برخی این مورد را مخالفت به حساب نیاورند؛ اما با توجه به اینکه بعضی از جوانان در مقابل نظر رسول خدا(ص) بر خروج از شهر پافشاری کردند و بعد از اعلام آمادگی آن حضرت برای خارج شدن از مدینه پشیمان شدند، که این اظهار ندامت، خود نشانه مخالفت ایشان با نظر رسول خدا(ص) است، می‌توان این مورد را در ردیف مخالفت با آن حضرت قرار داد. نمونه‌هایی از مخالفت‌ها در فضای نظامی از این قرار است: از مواردی که رسول خدا(ص) گذشت نموده، مخالفت سعد بن معاذ (۵هـ) در اسیر گرفتن در جنگ بدر است: زمانی که مسلمانان در جنگ بدر مشرکان را اسیر می‌گرفتند، سعد که از این کار خشنود نبود، چهره درهم کشیده بود، به طوری که رسول خدا(ص) متوجه نارضایتی وی شد و از او درباره آن پرسید، سعد تأیید نموده، عرض کرد: این اولین بار است که مشرکان شکست می‌خورند و بیشتر دوست داشتیم آن‌ها را به قتل رسانیم، تا اینکه اسیر بگیریم.^۴ سعد بن معاذ رئیس قبیله اوس، از مستشاران و وفاداران پیامبر(ص) بود و جایگاه اجتماعی بالایی داشت؛ اما به خود این اجازه را نداد که با عمل رسول خدا(ص) مخالفت کند و تا زمانی که رسول خدا(ص) از او سوالی نپرسید، لب به اعتراض نگشود. رفتار پیامبر(ص) نیز در مواجهه با وی، توجه به رفتار او، شنیدن سخنانش و گذشت از اعتراضش بوده است. از مواردی که شیوه برخورد با آن‌ها مدارا بوده، می‌توان اوس بن قیظی در جنگ

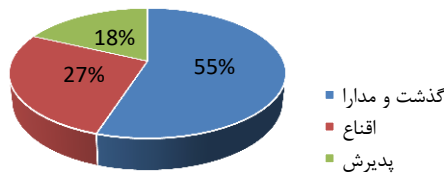
۱. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۶۳؛ ج ۱، ص ۶۲۰.

۲. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۶۳.

۳. همان، ج ۲، ص ۶۳.

۴. طبری، تاریخ الامم و الملوک، ۱۸۷۹، ج ۲، ص ۴۵۰.

خندق را ذکر کرد: او که از منافقان مدینه بود،^۱ همراه برخی در میان جنگ خندق بی حفاظ بودن خانه‌های خود را بهانه کرده و از پیامبر (ص) خواستند که به شهر بازگردند.^۲ گرچه گزارشی از تعدی رفتار از جانب رسول خدا (ص) پس از این درخواست یافت نشد، خدای متعال با نزول آیه ۱۳ سوره احزاب^۳ از تیت ایشان که بهانه‌جویی برای فرار از جنگ است، پرده برداشت. طبری (۳۱۰ ه.ق)، شیخ طوسی (۴۶۰ ه.ق) و قرطبی (۶۷۱ ه.ق) نیز معتقدند این آیه در مورد اوس بن قیظی نازل شده است.^۴ از آیات مشخص است که تنها خطای آن‌ها بهانه‌جویی برای فرار از جبهه نبوده، آن‌ها در میان سپاه فریاد می‌زدند که ای یثربیان، اینجا جای ماندن نیست، بازگردید و سعی داشتند فضای جنگ را متشنج کرده، روحیه مسلمانان را تضعیف نموده و سپاهیان را برای عقب‌نشینی و فرار تحریک کنند. در مورد اقناع نیز می‌توان به اعتراض برخی مانند عمر (۲۳ ه.ق) در مورد صلح حدیبیه اشاره کرد که نبی اکرم (ص) در پاسخ اعتراض ایشان به صلح فرمود: من بنده و فرستاده خدا هستم و هرگز مخالف امر او رفتار نخواهم کرد و او نیز مرا و نخواهد گذاشت.^۵ براساس گزارش‌های این پژوهش، هیچ‌گونه رفتار تند یا قهرآمیزی در مورد مخالفت با فرمان‌های نظامی حضرت رسول (ص) یافت نشد. فارغ از اینکه مخالفت‌ها از روی مصلحت‌اندیشی، نادانی و یا غرض‌ورزی بود، و چه مخالفان، مسلمان یا منافق بودند، آن بزرگوار رفتار تند و خشنی بروز نداده و با به‌کار بستن بهترین تصمیم، سعی نموده است نتیجه جنگ را به نفع اسلام رقم بزند.

نمودار ۳- شیوه مواجهه رسول خدا در مورد رد فرمان نظامی

۴-۱-۲. نپذیرفتن تصمیم رسول خدا (ص) در مورد غنایم جنگی

نپذیرفتن تصمیم پیامبر (ص) در مورد غنایم جنگی، ۳۹ درصد از مخالفت‌های «رد فرمان رسول خدا (ص)»

۱. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۱، ص ۵۲۴.

۲. همان، ج ۲، ص ۲۲۳.

۳. «وَ إِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَ يَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَ مَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنَّ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا».

۴. طبری، جامع البیان، ۱۴۱۲ق، ج ۲۱، ص ۱۶۳-۱۶۴؛ شیخ طوسی، التبیان فی التفسیر القرآن، ۱۴۱۳ق، ج ۸، ص ۳۲۳؛

قرطبی، تفسیر القرطبی، ۱۳۸۴ق، ج ۱۴، ص ۹۷.

۵. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۳۱۶-۳۱۷.

و ۱۳ درصد از کل مخالفت‌های گفتاری را به خود اختصاص داده است. شیوه مواجهه آن بزرگوار با آن‌ها چهار مورد اقتناع^۱ (۵۷ درصد)، دو مورد گذشت^۲ (۲۹ درصد) و یک مورد تنبیه کلامی^۳ (۱۴ درصد) بوده است. در مورد اقتناع مخالف می‌توان به اعتراض انصار پس از تقسیم غنایم حنین اشاره کرد: رسول خدا(ص) پس از حنین به برخی ۱۰۰ شتر داد و به بعضی از جمله انصار مدینه چیزی از غنایم نداد و این باعث شد تا انصار لب به اعتراض باز کنند و بگویند: رسول خدا(ص) که چشمش به خاندانش افتاد، ما را فراموش کرد، حتی حسان بن ثابت اعتراض انصار را در غالب شعر مطرح کرد. رسول خدا(ص) در پاسخ انصار علاوه بر اینکه علت نابرابری در تقسیم غنایم را که همان تألیف قلوب نومسلمانان بود، بیان فرمود و ضمن نصیحتشان سعی نمود آن‌ها را راضی نماید و در نهایت فرمود: آیا راضی نیستید دیگران شتر و گوسفند با خود به منزل ببرند و شما رسول خدا(ص) را؟ در نهایت انصار که با شنیدن سخنان رسول خدا(ص) پشیمان شده بودند، اظهار ندامت کردند.^۴ مورد دیگر تنبیه کلامی است که درباره ذوالخویصره در روز تقسیم غنایم حنین، پیامبر(ص) را به بی‌عدالتی متهم ساخت، اتفاق افتاده است. رسول خدا(ص) از سخن او خشمگین شده، فرمود: وای بر تو! اگر عدالت نزد من نباشد، نزد کیست؟ عمر بن خطاب در این لحظه برخاست تا گردن او را بزند، اما آن بزرگوار مانع عمر شد و فرمود: او را رها کنید که پیروانی خواهد داشت که در دین تعمق کنند، تا بالأخره از دین خارج می‌شوند، به طوری که تیر از کمان جدا می‌شود ...^۵ ذوالخویصره تیمیمی که رسول خدا(ص) در مورد آینده او خروج از دین را پیش‌بینی نموده است، در واقع رئیس گروه خوارج شد که این گروه بعدها به دلیل همین سخن رسول‌الله(ص) به «مارقین» شهرت یافتند.^۶ برخی مفسران معتقدند که آیه ۵۸ سوره توبه^۷ نیز در مورد وی نازل شده است.^۸ حنین از مواردی بوده که تقسیم غنایم آن با مخالفت زیادی همراه بوده که رفتار رسول خدا(ص) با تمام آن‌ها نرم و ملایم بوده، به جر ذوالخویصره، و تفاوت این اعتراض با دیگران در فرد معترض می‌باشد.

۱. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۴۹۶-۴۹۷، ۴۹۴، ۴۹۰.

۲. همان، ج ۲، ص ۴۹۰، طبری، تاریخ الامم والملوک، ۱۸۷۹، ج ۲، ص ۶۴۴.

۳. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۴۹۷.

۴. همان، ج ۲، ص ۴۹۸-۵۰۰.

۵. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۴۹۷.

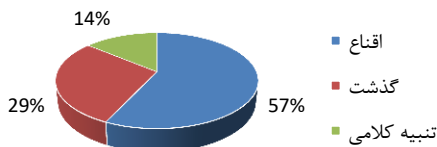
۶. «... یمرقون من الاسلام كما یمرق السهم من الرمیة ...» (صالحی، سبل الهدی والرشد فی سیره خیر العباد، ۱۴۱۴ق،

ج ۱۰، ص ۱۳۲؛ ابن کثیر، البدایه والنهایه، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۲۹۹).

۷. «و مِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا وَإِنْ لَمْ يُعْطُوا مِنْهَا إِذَا هُمْ يَسْخَطُونَ. و در میان آنها کسانی هستند که در [تقسیم] غنائم به تو ایراد می‌کنند، اگر از آن به آنها بدهند، راضی می‌شوند و اگر ندهند، خشم می‌گیرند [خواه حق آنها باشد یا نه].

۸. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۰ق، ج ۹، ص ۳۲۰.

عباس بن مرداس (۱۸ هـ) از اینکه نسبت به برخی مانند عیینه بن حصن و... سهم کمتری از غنائم دارد، اشعاری سرود و به رسول خدا (ص) اعتراض کرد. آن بزرگوار در پاسخ او از علی بن ابیطالب خواست که زبان او را کوتاه کند و سهم بیشتری به او پرداخت شود.^۱ در جواب اعتراض یکی از اصحاب در مورد ندادن غنیمت به جعیل بن سراقه در مقایسه با سهم برخی همچون عیینه بن حصن و اقرع بن حابث، همچنان چیزی به او نداد و در عوض جایگاه بلند جعیل را گوشزد نموده، فرمود: جعیل بن سراقه نزد من بهتر است از تمام زمین که همگی عیینه بن حصن (۱۳ هـ) و اقرع بن حابث (۳۱ هـ) باشند و سپس با ذکر دلیل کار خود که همان «تألیف قلوب» است، فرمود: من این غنائم را به آن‌ها دادم تا دل آن‌ها را به دست بیاورم، ولی جعیل را به همان اسلامی که دارد، واگذار می‌کنم.^۲ برآیند آنچه گفته شد، چنین می‌نماید که: رسول خدا (ص) در مقابل شخصی که در آینده فرقه ضالّه‌ای را پایه‌ریزی خواهد کرد، تنبیه کلامی نموده و با افشاگری، چهره واقعی او را برای دیگران مشخص نموده است، در مورد عباس بن مرداس که از بزرگان قومی بوده که به تازگی اسلام آورده‌اند، سهم بیشتری از غنائم قرار داده و در مورد جعیل بن سراقه که از مومنان واقعی است، ضمن بیان باطن پاک او، سهمی از غنائم برایش قرار نداده است.

نمودار ۴- شیوه مواجهه در نپذیرفتن تصمیم رسول خدا (ص) در مورد غنائم جنگی

۴-۲. توهین و تمسخر

«توهین و تمسخر» با فراوانی ۱۴، حدود ۳۰ درصد از اعتراضات را به خود اختصاص داده و شامل دو مضمون پایه «توهین به شخص پیامبر (ص)» و «توهین و تمسخر مسلمانان» است.

۴-۲-۱. توهین به شخص رسول خدا (ص)

مخالفت گفتاری با ماهیت «توهین به شخص رسول خدا (ص)» که ۱۷ درصد از مخالفت‌های گفتاری و ۶۴ درصد از نوع «توهین و تمسخر» را به خود اختصاص داده، شامل مواردی است که مخالفان و معترضان، خود پیامبر (ص) را مورد طعن و تمسخر قرار داده و یا در حضور نبی اکرم (ص) و یا در غیاب آن بزرگوار، با ایشان مخالفت نموده و ایشان را مورد توهین قرار داده یا مخالفتی با شخص آن جناب انجام

۱. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۴۹۳.

۲. همان، ص ۴۹۶.

داده‌اند. رفتار آن حضرت در این نوع مخالفت، مدارا^۱ (چهار مورد)، گذشت^۲ (سه مورد)، افتناع^۳ طرف مقابل (یک مورد) و پذیرش^۴ (یک مورد) بوده است. تمسخر زیدبن لصیت یکی از نمونه‌های توهین به شخص پیامبر (ص) است که شیوه برخورد آن حضرت با او در نهایت، مدارا بوده است: در مسیر حرکت به سوی تبوک شتر پیامبر (ص) گم شد و اصحاب به دنبال آن می‌گشتند، زیدبن لصیت که از همراهان عماره‌بن حزم (۱۲ هـ) بود، در میان جمعی از افراد سپاه، رسول خدا (ص) را تمسخر کرد که محمد ادعای نبوت و دانستن اسرار آسمان‌ها را دارد، اما جای شتر خود را نمی‌داند. در همین لحظه رسول خدا (ص) که از جانب پروردگار از سخن زید و جای شترش آگاهی یافته بود، بدون اینکه به نام زید اشاره‌ای کند، به عماره‌بن حزم از سخن زید و جای شتر خبر داد و اظهار داشت که من چیزی جز آنچه پروردگارم پیامزد، نمی‌دانم. پس از اینکه عماره از دیگران شنید که این سخنان زید بوده، در حالی که فریاد می‌زد ای دشمن خدا از ما دور شو و دیگر وارد جمع ما نشو، او را از جمع خود دور ساخت که به گفته برخی، همین امر سبب شد که زید توبه کند،^۵ رسول خدا (ص) در مورد زیدبن لصیت اگرچه سخن وی را نقل نموده و از توهین و نفاق که در اجتماع مسلمین اتفاق افتاده، پرده برداشته، به نام وی اشاره‌ای ننموده و می‌توان گفت، با مدارا با خاطی و حفظ آبروی او، راه را برای توبه و بازگشت او گشوده است. رفتار رسول خدا (ص) با ابوحنظیفه (۱۲ هـ) نمونه‌ای از گذشت آن حضرت در مورد توهین به شخص رسول خدا (ص) است: در جنگ بدر رسول خدا (ص) دستور داد عده‌ای از جمله عباس (۳۲ هـ)، عموی پیامبر (ص) و ابوالبختری (۲ هـ) را نکشند، ابوحنظیفه گفت: پدران، پسران و برادران و فامیل خود را بکشیم و عباس را زنده نگه داریم؟ به خدا که اگر عباس را ببینم، با شمشیر خود او را پاره‌پاره خواهم کرد. نبی اکرم (ص) با شنیدن این سخن فرمود: آیا سزاوار است که بر روی عموی رسول خدا (ص) شمشیر کشیده شود؟ البته ابوحنظیفه خود از اعتراضش پشیمان شده و معتقد بود کفاره این رفتارش آن است که در جنگ با دشمنان اسلام شهید شوم که در جنگ یمامه محقق شد. رسول اکرم (ص) در توضیح اینکه عباس و ابوالبختری کشته نشوند، اجبار عباس برای حضور در جنگ و در مورد ابوالبختری حمایت‌های او از مسلمانان در مکه و نقض پیمان‌نامه مشرکان بر علیه مسلمانان را بیان نمود. البته بنابر قولی، عباس همان ابتدا مخفیانه اسلام آورده بود، اما به آن اظهار نداشت.^۶ نمونه‌ای برای پذیرش رسول خدا (ص)، داستان

۱. همان، ص ۴۲۲، ۴۵۷-۴۵۸، ۴۹؛ ج ۱، ص ۵۶۰.

۲. همان، ج ۲، ص ۵۸؛ ج ۱، ص ۶۲۸-۵۶۰.

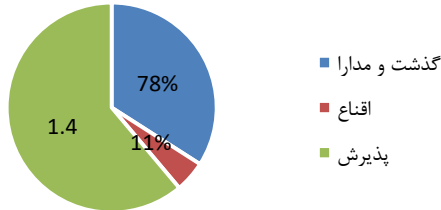
۳. همان، ج ۲، ص ۵۵۲؛ دیاربکری، تاریخ النخعیس فی احوال انفس و نفیس، ۱۹۷۳، ج ۲، ص ۱۴۰.

۴. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۱، ص ۶۲۶.

۵. همان، ج ۲، ص ۵۲۳.

۶. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۱، ص ۶۲۸.

سواد (۱۲ هـ) است که پیش از جنگ بدر رسول خدا (ص) که صفوف سپاه را مرتب می‌کرد، با چوب‌دستی‌اش به سوادبن غزیه زد، تا مطابق سایرین در صف بایستد. سواد پیش رفت و طلب قصاص کرد. آن بزرگوار سریع لباس خود را بالا زد و فرمود: قصاص کن. سواد لب‌های خود را بر بدن آن حضرت گذاشت، بوسید و عرض کرد: پیش از جنگ است و احتمال شهادتم وجود دارد، می‌خواستم قبل از آن لب‌هایم را به بدن شما برسانم. رسول خدا (ص) نیز در حق او دعا نمود.^۱ در تمام مواردی شیبه به این موقعیت‌ها و در بسترهای متفاوت سیاسی، نظامی و فرهنگی - اجتماعی که شخص پیامبر (ص) مورد توهین قرار گرفته است، شیوه مواجهه رسول خدا (ص) با مخالفان گذشت، مدارا و اقناع بوده و هرگز سعی نکرده است برای احقاق حق خود، از توان مسلمانان کمک بگیرد و حتی زمانی که اطرافیان ایشان می‌خواستند در حمایت از آن بزرگوار رفتار تندی انجام دهند، مانع ایشان شده است.

نمودار ۵- توهین به شخص رسول خدا

۴-۲-۲. توهین و تمسخر مسلمانان

در بین مخالفت‌های گفتاری ۱۳ درصد گزارش‌ها مبنی بر «توهین و تمسخر مسلمانان» در این پژوهش ثبت شده است، شیوه مواجهه آن حضرت با ایشان گذشت^۲ (سه مورد)، مدارا^۳ (دو مورد) و تنبیه^۴ (دو مورد) بوده است. نمونه‌ای از گذشت و مدارا به این شرح است: زمانی که پیامبر (ص) و سپاه مسلمانان برای جنگ با رومیان از شهر خارج شدند، عبدالله بن ابی نیز با سپاهش، که کمتر از مسلمانان هم نبودند، با ایشان خارج شدند، اما موقع حرکت از ادامه مسیر سر باز زدند و برای اینکه ترس در دل پیامبر (ص) و یارانش بیافکند، گفت: محمد می‌خواهد با رومیان بجنگد، آن هم با این همه سختی و گرما و مسیر دور! گویا او جنگ با رومیان را بازی پنداشته و فردا را می‌بینم که همگی اینها طناب پیچ و اسیر شده‌اند.^۵ او قبل

۱. همان، ص ۶۲۶.

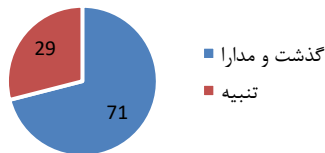
۲. همان، ج ۲، ص ۴۴۳، ۸۸.

۳. واقدی، المغازی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۷۵۸، ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۱، ص ۵۲۲.

۴. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۵۷-۵۸؛ ج ۱، ص ۶۴۵.

۵. واقدی، المغازی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۹۹۶.

از بازگشت با تمسخر، تحقیر و ترساندن مسلمانان سعی کرد فضای سپاه را مشوش کند، اما رسول خدا(ص) همچون گذشته (جنگ احد نیز همین کار را انجام داد و رسول خدا(ص) فرمود: ما به آن‌ها احتیاجی نداریم و خدا برای ما کافست^۱) با ایشان با مدارا رفتار نمود. از مخالفت‌های منجر به تنبیه می‌توان کعب بن اشرف (۳هـ ق) اشاره کرد که شعر او درباره زنان مسلمان منجر به دستور قتل وی شد: پس از جنگ بدر و پیش از بازگشت سپاه اسلام به مدینه، کعب که چنین اتفاقی را باور نمی‌کرد، گفت: اگر این خیر راست باشد، مرگ برای ما بهتر از زندگان است؛ سپس به مکه رفت و با مشرکان در سوگ کشته‌شدگان بدر گریست و با سرودن اشعاری که حاوی مطالبی در توهین به رسول خدا(ص) و تحریک مردم علیه خدا و رسول(ص) بود، همراه مشرکان عزاداری کرد؛ اما پیامبر(ص) همچنان با او مدارا نموده و برخوردی نداشت، تا اینکه پس از بازگشت به مدینه اشعاری در معاشقه با زنان مسلمان سرود. اینجا بود که رسول خدا(ص) که تغزل در مورد زنان مسلمان برایش گران بود، دستور قتل وی را صادر نمود.^۲

نمودار ۶- شیوه مواجهه رسول خدا در توهین و تمسخر مسلمانان

۴-۳. تلاش برای بی‌اثر ساختن دستور رسول خدا(ص)

۱۰ مورد از مخالفت‌های گفتاری از نوع «تلاش برای بی‌اثر نمودن فرمان رسول خدا(ص)» بوده است (حدود ۱۹ درصد). نیمی از این مخالفت‌ها مشمول مدارا،^۳ دو مورد گذشت،^۴ دو مورد پذیرش^۵ و یک مورد اقتناع^۶ بوده‌اند. نمونه‌ای از مخالفت‌هایی که شیوه مواجهه رسول خدا(ص) با آن‌ها مدارا بوده، ماجرای است که در جریان صلح حدیبیه اتفاق افتاد: براساس مفاد صلح حدیبیه، مسلمانان موظف بودند اگر شخصی از قریش به آن‌ها پناهنده شود را به مشرکان بازگردانند. پس از امضای این قرارداد،

۱. ابن هشام، السیره النبویه، بی‌تا، ج ۲، ص ۶۴.

۲. برای مطالعه اشعار وی در مورد خدا، رسول و تغزل زنان مسلمان رجوع شود به: ابن هشام، السیره النبویه، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۷-۵۸.

۳. ابن هشام، السیره النبویه، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۲۵، ۵۱۷، ۲۹۲؛ ج ۱، ص ۵۶۰؛ طبری، تاریخ الامم و الملوک، ۱۸۷۹، ج ۲، ص ۶۳۶.

۴. ابن هشام، السیره النبویه، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۲۰؛ ج ۱، ص ۵۵۰.

۵. همان، ج ۲، ص ۱۰۵، ۴۰۹.

۶. همان، ج ۲، ص ۶۲۶.

سهیل بن عمرو (۱۸ هـ) از رسول خدا (ص) خواست که پسرش ابوجندل (۱۸ هـ) را به او بازگرداند. رسول خدا (ص) با وجود اصرار بسیار ابوجندل او را راضی کرد که با پدرش همراه شود. در این حین عمر بن خطاب خود را به ابوجندل و سهیل رساند و خلاف دستور رسول خدا (ص) مبنی بر بازپس دادن ابوجندل به او می‌گفت: اینان کافرند و خونشان از سگ نجس تر و همزمان شمشیر خود را به سمت او می‌گرفت تا مگر ابوجندل شمشیر را بگیرد و پدرش را به قتل رساند، اما ابوجندل نخواست خون پدرش را بریزد. ^۱ لازم با یادآوری است که عمر با امضای این صلح‌نامه موافق نبود و پیش‌تر به ابوبکر و رسول خدا (ص) در مورد آن معترض شده بود ^۲ و با وجود اینکه آن حضرت سعی نموده بود او را قانع کند، در مورد اجرای مفاد صلح‌نامه نیز تلاش نمود تا دستور رسول خدا (ص) را بی‌اثر نماید. به نمونه‌ای برای پذیرش به قضیه عبدالله بن سعد (۳۶ هـ) و معاویه بن مغیره که هر دو مهدورالدم بودند و به اصرار عثمان بن عفان (۳۵ هـ) امان گرفتند، اشاره می‌شود: نبی اکرم (ص) دستور داده بود عبدالله بن سعد را به قتل برسانید، حتی اگر به پرده کعبه چنگ بزنند، در روز فتح مکه عثمان برخلاف دستور رسول خدا (ص) به او که برادر رضاعی اش بود، پناه داد و او را خدمت آن بزرگوار برد و درخواست بخشش کرد. حضرت رسول (ص) مدتی سکوت کرد و پس از مدتی سخن عثمان را پذیرفت و بعد از اینکه عثمان و سعد رفتند، به اطرافیان خود فرمود: من سکوت کردم و فرصت دادم، مگر یکی از شما کار سعد را بسازد. یکی از انصار گفت: چرا به من اشاره نکردید، تا منظور شما را متوجه شوم؟ پیامبر (ص) فرمود: پیامبران با اشاره، دستور قتل کسی را نمی‌دهند. ^۳ از سخن رسول خدا (ص) به اطرافیان میزان کراهت ایشان از عمل عثمان مشخص می‌شود. این بار اول نبود که عثمان برای شخصی که مهدورالدم بود، امان می‌خواست. عثمان در جنگ احد نیز به پسر عمویش، معاویه بن مغیره پناه داد و رسول خدا (ص) نیز پناه او را پذیرفت، به شرط آنکه پس از سه روز اگر دیده شد، او را بکشند. پس از سه روز معاویه از مدینه فرار کرد و پیامبر (ص) دو نفر را برای قتل وی مأمور ساخت. ^۴ البته همه منابع به سادگی ابن هشام این داستان را نقل نکرده‌اند. ابن اثیر ^۵ (۶۳۰ هـ) معتقد است عثمان او را مخفی کرد و زمانی که رسول خدا (ص) متوجه حضور معاویه در مدینه شد و به دنبال یافتن او بود، وی را نزد رسول خدا (ص) آورد. از دیگر مواردی که ابن اثیر بیان نموده، این است که معاویه اخبار مدینه را برای مشرکان جمع می‌کرد و برای آن‌ها جاسوسی می‌نمود و روز چهارم رسول خدا (ص) که در حمراء اسد بود، به مسلمانان فرمود: معاویه در همین نزدیکی‌ها است،

۱. طبری، تاریخ الامم والملوک، ۱۸۷۹، ج ۲، ص ۶۳۶.

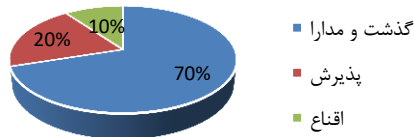
۲. ابن هشام، السیره النبویه، ۴۱۲، ج ۲، ص ۳۱۷.

۳. همان، ص ۴۰۹.

۴. همان، ج ۲، ص ۱۰۵.

۵. مورخ اهل سنت و صاحب کتاب «الکامل فی التاریخ».

او را بیابید و بکشید.^۱ از کلام رسول خدا(ص) که معاویه در این نزدیکی هاست و اینکه حمراء اسد در ۱۵ کیلومتری مدینه قرار دارد، مشخص می‌شود که معاویه مطابق شرط دور شدن از مدینه تا سه روز، عمل نکرده بود.

نمودار ۷- شیوه مواجهه رسول خدا در تلاش برای بی‌اثر ساختن دستور پیامبر اسلام

۴-۴. شکایت از عملکرد کارگزاران رسول خدا(ص)

در میان گزارش‌های موجود در این پژوهش، ۱۵ درصد از اعتراض‌ها در پی بروز رفتاری از کارگزاران و اطرافیان پیامبر(ص) رخ داده است. یعنی پس از بروز رفتاری از جانب ایشان، معترضان دادخواهی خود را نزد پیامبر(ص) برده و آن بزرگوار که در تمام موارد، خود در بطن ماجرا وجود نداشته، اقدام به تحقیق، جمع‌آوری گزارش، رسیدگی به امور و در نهایت در اکثر موارد جبران خطای خاطمی نموده است. زمانی که شخصی از کارگزاران و اطرافیان شکایت می‌کرد، برای ایشان تفاوتی نداشت که فرد معترض مسلمان، یهودی یا مشرک باشد، بلکه برای تمامی اقشار جامعه حق عدالت‌خواهی قائل بود و در صورت اعتراض، به شکایات ایشان رسیدگی می‌کرد. شاهدی بر این مطلب گزارش ابن هشام مبنی بر شکایت قرشیان و دادخواهی فنحاص یهودی به جهت عمل ابوبکر (۱۳ هـ) است: همانطور که پیش‌تر گفته شد، براساس مفاد صلح حدیبیه، اگر یکی از مشرکان مکه اسلام آورده و به مدینه پناهنده شود، مسلمانان باید او را به مکیان تحویل دهند. به همین دلیل زمانی که ابوبصیر از مکه به مدینه آمد، رسول خدا(ص) او را به مشرکان بازپس داد. ابوبصیر در راه بازگشت، یکی از همراهان مشرک خود را کشته، به نزدیکی ساحل رفت و به هر کاروان قریشی که از آنجا می‌گذشت، دستبرد می‌زد. کم‌کم عده دیگری به او پیوستند، تا اینکه تعداد ایشان به حدود ۷۰ نفر رسید. این شد که مشرکان مکه طی نامه‌ای، اعتراض خود از ابوبصیر را به پیامبر(ص) اعلام کردند و از او خواستند مانع ابوبصیر از ادامه اعمالش نسبت به مشرکان شود و از این پس هر کسی که از مکه به ایشان پناه آورد را بپذیرند. آن حضرت نیز دعوی ایشان را پذیرفت و چنان کرد.^۲ دو نکته در این مورد لازم به ذکر است: مشرکان مکه پس از صلح حدیبیه و انعقاد پیمان‌نامه در حوزه این پژوهش قرار گرفته‌اند و نکته دوم اینکه، ابوبصیر کارگزار اسلام نبود؛ اما از آن جهت که مسلمان

۱. ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۱۶۵.

۲. ابن هشام، *السیرة النبویه*، بی تا، ج ۲، ص ۳۲۳.

شده و در واقع شکایت از یکی از مسلمانان و اطرافیان رسول خدا(ص) محسوب می‌شود، در این قسمت ذکر شده است. اعتراض فنحاص نیز از این قرار است، زمانی که فنحاص یهودی در مورد ضرب و جرح ابوبکر به رسول خدا(ص) اعتراض کرد، آن بزرگوار که در بطن ماجرا حضور نداشت، ابوبکر را خوانده و ماجرا را از وی پیگیری کرد، ابوبکر در مورد علت سیلی زدن به فنحاص توضیح داد و از توهین او به خدا و رسول خبر داد، اما فنحاص زیر بار نرفت، رسول خدا(ص) ابوبکر را به آرامش و صبر دعوت نمود.^۱ در باقی موارد اعتراض‌ها، حضرت رسول(ص) غیر از تحقیق و رسیدگی به امور، در جبران خطای کارگزاران کوشیده است. از این مقوله است گزارش ابن هشام درباره دحیه بن خلیفه (۴۵ هـ.ق): وقتی که دحیه مورد حمله و غارت دو تن از قبیله بنی جذام که تازه مسلمان شده بودند، قرار گرفت، پیامبر(ص) خون آن دو نفر را حلال کرد و زید بن حارثه (۸ هـ.ق) را برای این مأموریت فرستاد، اما زید علاوه بر آن دو نفر، عده دیگری از قبیله جذام را کشت و اموال و زن و فرزندشان را به عنوان غنیمت جنگی گرفت. رفاعه بن زید که از قبیله جذام و خود سبب اسلام آوردن طایفه‌اش شده بود، نزد رسول خدا(ص) رفته و دادخواهی کرد و حضرت رسول(ص) که از شنیدن این خبر بسیار متأثر شده بود، سه مرتبه فرمود: اکنون در مورد آن‌ها که کشته شده‌اند، چه کنم؟ رفاعه عرض کرد: خون آن‌ها زیر قدم‌های من، اما دستور بده تا سایر اسراء را پس دهند. آن بزرگوار علی بن ابیطالب(ع) (۴۰ هـ.ق) را به همراه شمشیر خویش، به عنوان سندی برای قبول سخنش توسط زید، به سوی زید بن حارثه فرستاد و اسیران را به خانواده‌شان بازگرداند.^۲ یکی دیگر از این موارد شکایت از خالد بن ولید (۲۱ هـ.ق) برای قتل مردان بنی جذیمه است: پس از فتح مکه، رسول خدا(ص)، خالد بن ولید را برای هدایت قبیله بنی جذیمه و نه برای جنگ و قتال فرستاد. خالد پس از اینکه مردان بنی جذیمه سلاح را بر زمین گذاشتند، آن‌ها را به قتل رساند. یکی از مردان آن طایفه که موفق به فرار شده بود، خود را به رسول خدا(ص) رساند و او را از ماجرا باخبر نمود. رسول خدا(ص) از آن مرد در مورد جزئیات اتفاق پرس و جو نمود و دست به آسمان بلند کرد و گفت: خداوندا، من از این عمل خالد برائت می‌جویم. سپس به علی بن ابیطالب(ع) دستور داد تا خود را به بنی جذیمه برساند، اوضاع را سامان دهد و عمل خالد را جبران کند. علی بن ابیطالب نزد ایشان رفت، خون‌بهای کشتگان را به صاحبان دم پرداخت کرد، خسارت اموالی که به غارت رفته بود، حتی ظرف آب و غذای سگشان را داد و مقداری نیز بیشتر داد و فرمود این را از جانب رسول خدا(ص) به شما می‌دهم، در عوض چیزهایی که شاید متضرر شده‌اید، اما هم‌اکنون از آن اطلاع ندارید.^۳ کشته شدن عده‌ای از هم‌پیمانان حکومت اسلامی که فردی

۱. همان، ج ۱، ص ۵۵۷-۵۵۹.

۲. همان، ج ۲، ص ۶۱۲-۶۱۶.

۳. همان، ج ۲، ص ۴۲۸-۴۳۲.

مسلمان به اشتباه مرتکب چنین قتلی شد،^۱ شکایت از قتل عامر بن اضبط (۸ هـ ق)^۲ و کشتن ابن اثوع هذلی (۸ هـ ق)^۳ در مکه که در هر سه مورد آن بزرگوار دینه مقتول را پرداخت کرد، نمونه‌های دیگری از این نوع اعتراض‌ها است.

۴-۵. حمایت از خائنان

در جامعه اسلامی عصر پیامبر خاتم(ص)، تمامی اقشار حق بیان رأی و نظر خویش را داشته‌اند و مردم از آزادی بیان کامل برخوردار بودند. آنچه در مورد توهین به شخص پیامبر(ص) و یا تمسخر مسلمانان ذکر شد، بیانگر گوشه‌ای از این آزادی است، تا جایی که وقتی یهودیان در بازار قینقاع حتی دست به تمسخر و تهدید پیامبر زدند، کسی متعرض ایشان نشد؛^۴ اما زمانی که آزادی بیان سبب توسعه خطایی در جامعه می‌شد و طی یک حرکت فراگیر در جامعه به صورت افزایشده پیش می‌رفت و موجب موج عظیمی در اجتماع می‌شد، تا جایی که اذهان عموم را متشنج ساخته، رسالت الهی را به خطر بیندازد و سرآغازی برای حرکت‌های زنجیروار در جهت تخریب اسلام می‌شد، رفتار رسول خدا(ص) قاطع و سخت بوده است. برای توضیح بیشتر این مطلب می‌توان به جریان قتل دو شاعر به نام‌های ابوعفک (۳ هـ ق) و عصماء دختر مروان (۳ هـ ق) اشاره کرد: حارث بن سوید بن صامت (۳ هـ ق) که از منافقان مدینه بود، همراه مسلمانان در احد شرکت کرد، اما در اثنای جنگ یک یا دو نفر^۵ از مسلمانان را به دلیل دشمنی دیرین^۶ کشت و به مکه گریخت. در پی آن پیامبر(ص) دستور قتل حارث را صادر کرد.^۷ پس از کشته شدن حارث، ابوعفک در حمایت از حارث نفاق خود را آشکار ساخت و اشعاری در مذمت پیامبر(ص) و اسلام سرود. پس از اینکه رسول خدا(ص) دستور قتل ابوعفک را صادر نمود،^۸ عصماء دختر مروان نفاق خود را بروز داد و در ادامه جریان حارث و ابوعفک، اشعاری درباره عیب گرفتن از اسلام و مسلمانان سرود. رسول خدا(ص) که این اشعار را شنید، حکم قتل عصماء را نیز صادر کرد.^۹ به نظر می‌رسد دلیل

۱. همان، ج ۲، ص ۱۸۶.

۲. همان، ج ۲، ص ۶۲۶.

۳. همان، ج ۲، ص ۴۱۶.

۴. همان، ج ۲، ص ۴۹.

۵. ابن اسحاق معتقد است قیس بن زید و مجذربن زیاد را کشته است، اما ابن هشام عقیده دارد، مجذربن زیاد را کشت.

۶. برای گرفتن انتقام خون پدرش که در یکی از جنگ‌های میان اوس و خزرج پیش از اسلام اتفاق افتاده بود.

۷. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۸۹؛ ابن اثیر، اسد الغابه، ۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۹۶؛ ابن عبدالبر، الاستیعاب،

۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۳۰۰.

۸. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۶۳۶.

۹. همان، ص ۶۳۵-۶۳۸.

اصلی پیدایش این تظاهرات آمیخته با بهره‌گیری از شعر، که یک‌به‌یک پس از خیانت و قتل حارث بن صامت سر از گریبان نفاق بیرون آوردند، خیانت و قتل مسلمانان، و آشخور اصلی آن نفاق بوده است و از آنجایی که شعرسرایی و خواندن سینه به سینه آن، اصلی‌ترین و به نوعی تنها رسانه اجتماعی موجود در عصر نبوی به حساب می‌آمده است، عدم پاسخ قاطع و به موقع به این رفتار، سبب چند امر می‌شده است:

(۱) تا زمانی که آن اشعار بر زبان‌ها خوانده می‌شد، یادآور حادثه‌ای بوده که مسلمانان را ضعیف جلوه داده و خیانت و قتل مسلمانان را مایه فخر و ارزش می‌شمرده است که این خود به شوکت مسلمانان صدمه زده و تضعیف ایشان در بین جوامع عرب را به دنبال داشت.

(۲) باعث ایجاد یک حرکت جمعی و تشکیل احزاب و قوت بخشیدن به منافقانی که تا آن موقع جرأت بروز نفاق، عیب گرفتن و مخالفت با اسلام را نداشتند، می‌شد.

(۳) ادامه چنین حمایت‌هایی و گسترش آن در جامعه سبب ازهم‌گسیختگی افکار عمومی شده و انسجام جامعه اسلامی را به خطر می‌انداخت.

(۴) گرفتن انتقام خون‌های پیش از اسلام باب می‌شد؛ در نتیجه اعتماد مسلمانان به برادران دینی خود از بین می‌رفت و مسلمانان باید هر زمان آماده می‌بودند تا با دیگر مسلمانان که با هم دشمنی دیرین داشتند، مقابله کنند. ظهور چنین رفتارها و طرز تفکری در جامعه مانند رخنه‌ای درونی، موجب انهدام حکومت می‌شد؛ بالأخص می‌توانست در جنگ ضربات جبران‌ناپذیری به اسلام بزند.

(۵) مسلمان‌کشی قبح خود را از دست می‌داد و حمایت‌های زنجیروار از چنین قتل‌هایی موجب پیامدهای ناصواب می‌گردید. در چنین شرایطی که مخالفت‌ها در نهایت، از هم‌گسیختگی جامعه اسلامی را به دنبال داشت، رفتار پیامبر(ص) تند، قاطع و سخت بوده است.

۵. نتیجه‌گیری

(۱) مخالفت‌های گفتمانی برگرفته از کتاب ابن‌هشام در کتاب سیره رسول‌الله، مجموعاً ۵۴ مورد است که این مخالفت‌ها را به ترتیب فراوانی می‌توان در پنج دسته قرار داد: «رد فرمان رسول خدا(ص)»، «توهین و تمسخر»، «تلاش برای بی‌اثر ساختن دستور رسول خدا(ص)»، «شکایت از عملکرد کارگزاران» و «حمایت از خائن». رد فرمان رسول خدا(ص) شامل دو مضمون پایه‌ای «رد فرمان نظامی» و «نپذیرفتن تصمیم رسول خدا(ص) در مورد غنایم جنگی» بوده و توهین و تمسخر شامل دو مضمون پایه‌ای «توهین به شخص رسول خدا(ص)» و «توهین و تمسخر مسلمانان» است. شیوه مواجهه آن حضرت با مخالفان و معترضان به ترتیب فراوانی «گذشت» و «مدارا»، «افتناع مخالف»، «پذیرش»، «رسیدگی و جبران» و «تنبیه (کلامی و عملی)» است.

(۲) گزارش‌های فوق نشان می‌دهد که: گذشت و مدارا با مخالفان پربسامدترین و اساسی‌ترین شیوه

مواجهه پیامبر خاتم(ص) با مخالفان بوده است؛ به طوری که چنین می‌توان استنتاج کرد که اصل اساسی رفتار آن بزرگوار با معترضان، گذشت و مدارا بوده است. همچنین متناسب با سیاق مانند موقعیت اعتراض، شخص معترض، سابقه مخالف، اثرپذیری مخالف از سخن رسول خدا(ص) یا جامعه از مخالفت و... آن بزرگوار از طریق «نصیحت» یا «راضی نمودن معترض» سعی در «اقناع» ایشان می‌نمود. همچنین در مورد وقایعی که آن جناب در بطن ماجرا حضور نداشته و از طرق دیگر از رویداد مطلع شده، جمع‌آوری گزارش، رسیدگی به امور و در موارد نیاز جبران عمل خاطی (رسیدگی و جبران) روش مواجهه آن بزرگوار بوده و در مواقعی که سخن مخالفان قابل اعتناء بوده و مصلحتی برای قبول آن‌ها از طرف پیامبر(ص) وجود داشته، آن جناب سخن ایشان را پذیرفته است (پذیرش)؛ اما زمانی که رویدادی موجب برهم خوردن انسجام جامعه اسلامی شده و فروپاشی آن را در پی داشت، مقابله تند و خشن از شیوه‌های عملکرد آن بزرگوار بوده است.

۳) آن بزرگوار نسبت به شکایت‌هایی که از کارگزاران حکومت می‌شده، حساس بوده و هرگز در رسیدگی به اعتراض‌هایی که علیه عمال حکومتی می‌شد، به بهانه سمت ایشان، کوتاهی نکرده است.

۴) در مورد اعتراض‌ها و توهین‌هایی که به شخص ایشان می‌شده، هرگز از قدرت خویش، به عنوان رئیس حکومت، علیه مردم استفاده نکرده، بلکه با گذشت و مدارا با ایشان رفتار نموده است.

منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵ق). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر، ج ۲.
- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۴۰۹ق). *اسد الغابه*. بیروت، دارالفکر، ج ۱.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (۱۴۱۲ق). *الاستیعاب*. بیروت: صبح پیروزی، ج ۱.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق). *البدایه و النهایه*. بیروت: دارالفکر، ج ۷.
- ابن هشام، محمد بن مکرم (بی تا). *السیره النبویه*. دارالمعرفه، ج ۱-۲.
- اسماعیلی، سید محمد (۱۴۰۰). بررسی و نقد شبّهات پیرامون برخورد پیامبر با شاعران یهود. *دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث*، ۳(۲)، ص ۱۸۱-۲۰۲.
- باردن، لورنس (۱۳۷۵). *تحلیل محتوا*. ترجمه ملیحه آشتیانی و محند یمنی دوزی. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- جوانمهر، حسین (۱۳۸۳). *سیره حکومتی پیامبر اسلام (ص)*. تهران: نشر کتاب مبین.
- دیاربکری، حسین بن محمد (۱۹۷۳م). *تاریخ الخمیس فی احوال انفس و نفیس*. بیروت: دار صادر، ج ۲.
- صالحی، محمد بن یوسف (۱۴۱۴ق). *سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۱۰.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، ج ۹.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق). *جامع البیان*. بیروت: دارالمعرفه، ج ۲۱.
- طبری، محمد بن جریر (۱۸۷۹م). *تاریخ الامم و الملوک*. بیروت: بی نا، ج ۲-۳.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۳ق). *التبیان فی التفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۸.
- عباس مقدم، مصطفی (۱۳۸۹). روش شناسی برخورد پیامبر (ص) با مشرکان و اهل کتاب. *فلسفه دین*، شماره ۶، ص ۱۶۱-۱۸۵.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۹۹۶م). *العین*. محقق مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، بیروت: دار و المکتبه الهلال، ج ۴.
- فیروزآبادی، مجدالدین محمد بن یعقوب (۱۴۱۵ق). *القاموس المحیط و القابوس الوسیط*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۳.
- قاضی خانی، حسین (۱۳۹۵). *رسول خدا (ص) و مدیریت تنش‌های مدینه*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- قرطبی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۸۴ق). *تفسیر القرطبی*. قاهره: دارالکتب المصریه، ج ۱۴.
- لهراسی، نسرین (۱۳۹۲). *ویژگی‌های اخلاقی- رفتاری پیامبر اکرم (ص) در برخورد با منافقان، اهل کتاب (یهودیان و مسیحیان)*. نشر فقیهی.
- واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق). *المغازی*. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، ج ۳.